

Valge kotka tiiva all – ühe elutöö kokkuvõte

**Enn Tarvel. Valge kotka tiiva all. Poola võim eestlaste maal
16.–17. sajandil. Tallinn: Varrak, 2024, 327 lk.**

ENN KÜNG

Enn Tarvel (1932–2021) ei olnud ühe-kahe-kolme suurema ajalooteema uurija, vaid tema huvi Eesti ja naabermaade ning laiemalt maailma ajaloo vastu oli sügavam, ulatudes muinasajast nüüdisajani. Tänu ulatuslikule lugemusele oli Tarvel suuteline paljudel teemadel kaasa rääkima, diskussiooni sekkuma. Eesti ajaloos oli üks valdkond, mille juurde Tarvel ikka ja jälle naasis ning mille peaaegu ainuke tundja ta oli – Poola-Leedu aeg Lõuna-Eestis; mõneti justkui magus noorpõlvearmastus, millest ta vabaks ei saanud. Valdav osa meie tänastest ajalooteadmistest Rzeczpospolita võimu perioodi kohta pärinebki Tarvelilt. Varasemas ajalookirjutuses oli poolaegse Liivimaa ajaloo uurimine paljuskil tillukestes lapsekingades. Baltisaksa ajaloolaskond keskendus 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi esimese veerandi poliitilisele ning sõdade ajaloole, põgusamalt uuriti lääni- ja maavalduslike suhete arengut, kuid eesti ja läti talurahva, samuti sotsiaal-, linna- ja kultuuriajaloo aspektid jäid kõrvaliseks. Kahe maailmasõja vahelises Eestis ei lükatud Poola aja uurimist küll kõrvale,¹ kuid varasema ajaloo vallas tehti suuremad saavutused Rootsi võimu perioodi teemade käsitlemisel. Kindlasti takistas sõdadevahelisel ajal Poola aja uurimist arhiiviainese laialipillutus. Kui Rootsi-teemaliste uurimuste allikalise põhibaasi moodustasid Eesti Riigi Keskarihiivi ja Rootsi Riigiarhiivi materjalid, siis Poola ainetel kirjutamiseks tulnuks külastada rohkemaid riike ja mäluasutusi.² Maailmasõdadevahelisel ajal olid vastavad võimalused piiratud. Oletatavasti kujunenuks 1930. aastatel varasema Poola ajaloo uurijaks Nikolai Treumuth (Nigolas Loone), kuid tema varajane surm pani neile plaanidele punkti. Kui Tarvel Poola-teemaga 1950. aastate teisel poolel tegelema hakkas, oli uurimisperspektiiv laialdane. Eesti okupeerimine Nõukogude Liidu poolt ja Poola Rahvavabariigi moodustamine II maailmasõja järel paotasid uurimistööks vajalike Moskva, Läti ja Poola arhiivide ja raamatukogude uksed.

Enn Küng, PhD, Eesti ajaloo kaasprofessor, ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090 Tartu, enn.kung@ut.ee

¹ Mõnes mõttes programmilise üleskutse Poola võimu perioodi Lõuna-Eestis uurida tegi Juhan Vasar: „Halb“ Poola ja „hää“ Rootsi aeg. – Olion, 1930, 8, lk 2–6.

² Eesti mäluasutustes leiduv üpris vähene *Polonica* kaardistati 1931. aastal: *Polonica Eesti Riigi Keskarihiivis*. Lisa: *Polonica teistes Eesti arhiivides*. (Eesti Riigi Keskarihiivi toimetised 1 (I:3).) Koost. N. Treumuth, O. Liiv. Tartu: Eesti Riigi Keskarihiivi väljaanne, 1931.

1961. aastal kaitstud kandidaadiväitekirjas keskendus Enn Tarvel agraarsuhetele Lõuna-Eestis 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi algul, pearõhuga riikliku maavalduse kujunemisel, Poola võimude läänistuspoliitikal ja eesti talurahva olukorral. Väitekirja põhiseisukohad võttis autor kokku venekeelses monograafias ja adratalupoegade olukorda käsitlevas lühiteoses.³ Hiljem lisandusid poliitilist ajalugu ning haldus-, linna-, kiriku- ja kooliajalugu käsitlevad kirjatööd.⁴ Ettepaneku kirjutada kõikehõlmav üldkäsitlus Poola ajast Eestis tegi Tarvelile 2018. aastal kirjastuse Varrak nimel Marek Tamm. Ehkki raamatut kirjutades oli Tarvelil võimalik tugineda oma senistele Poola aja uurimustele, sai talle antud aeg otsa enne, kui ta jõudis tervikkäsikirja lõpuni viimistleda, ja osa kavandatud peatükkidest jäid üldse kirjutamata. Käsikirja toimetasisid trükki Marek Tamm ja sisulise poole pealt koostajana Tarveli õpilane Marten Seppel. Nii peegeldab 2024. aastal ilmunud raamat „Valge kotka tiiva all. Poola võim eestlaste maal 16.–17. sajandil“ küll Tarveli mõtteid, kuid sissejuhatavas osas tuli Seppelil tervikteksti loomise huvides kompileerida autori konspekte, käsikirju, varem ilmunud artiklite ja 1960. aastal valminud kandidaaditöö osi.

Enn Tarvel käsitleb Poola aega Liivimaal aastatel 1561–1625 teemaderingide kaupa, alustades Poola võimu kehtestamise ja halduskorralduse kujunemisega, seejärel annab ta ülevaate poolaagsetest linnadest ja nende õiguslikust seisundist ning privileegidest. Järgneb ülevaade riikliku mõisamajanduse kujunemisest, riigimõisate majandamisest ja nende tuludest. Mahukaim osa raamatust on pühendatud eesti talurahvale, taludele peale pandud koormistele ja talude kandevõimele ning talupoegade õiguslikule asendile. Viimaseks suureks teemaks on Poola kirikupoliitika ja jesuiitide tegevus Liivimaal. Algse plaani kohaselt pidi raamatu lõpetama ülevaade Poola-Rootsi sõdadest aastatel 1600–1629, kuid 1601. aasta juures jäi autori käsitlus pooleli.

³ E. Tarvel. Fol'vark, pan i poddannyj. Agrarnye otnošeniya v pol'skix vladenijax na territorii Južnoj Ėstonii v konce XVI – načale XVII veka. Tallin, 1964; E. Tarvel. Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn: Eesti NSV TA Ajaloo Instituut, 1964.

⁴ Vt näiteks: E. Tarvel. Veel kord Sigismund Augusti privileegi autentsusest. – Eesti NSV TA toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1962, 11, 3, lk 258–267; E. Tarvel. Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557–1569). – Ajaloo järskudel radadel. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk 33–55; E. Tarvel. Gymnasium Derpatense 1583–1625. – Keel ja Kirjandus, 1971, 11, lk 673–677; E. Tarvel. Livlands statsrättsliga ställning före uppgången i svenska väldet 1625. – Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utgiven av T. Jansson, T. Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia 21.) Stockholm, 2000, lk 305–329; E. Tarvel. Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 3. Hrsg. von M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 71.) Münster, 2011, lk 17–99; E. Tarvel. Lõuna-Eesti Poola-Leedu valduses 1561–1625. – Eesti ajalugu, III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost. ja peatoim. E. Küng, kaastoim. M. Seppel. Tartu, 2013, lk 133–184.

Tarveli järgi saab Poola mõju Liivimaal alguse 1559. aastal, kui 31. augustil sõlmis Sigismund August⁵ protektoraadilepingu Saksa ordu Liivimaa haruga. Paar nädalat hiljem sõlmiti analoogiline leping peapiiskopiga. Ajas võinuks tagasi minna ka 14. septembri 1557. aasta Pasvalyse (Pozwoli) kokkuleppeni Sigismund Augusti ja ordumeister Wilhelm von Fürstenbergi vahel, mille tulemusel Poola-Leedu riik sõlmis Liivimaa siseasjadesse sekkudes orduga kaitse- ja (nagu Tarvel sõnastab) ründepepingu Moskva tsaaririigi vastu. Otsene Poola kuninga võim Liivimaa üle kehtestati Vilniuses 28. novembril 1561 peetud Leedu seimil, mis päädis kahe keskse dokumendi – Liivimaa edasist valitsemist käsitleva *Pacta subjectionis*'e ja orduaadli õigusi tagava Sigismund Augusti privileegi – koostamisega. Huvitava detailina jääb Tarvelilgi lahendamata küsimus, miks Pärnu delegatsioon, kes Vilniusesse saabus ja kelle privileegid kuningas kaks päeva enne Liivimaa allutamist kinnitas, annetades linnale veel ka Sauga mõisa, truudusvande andmisel ei osalenud ning lõppdokumendis pärnakaid enam ei mainita.

Sigismund Augusti privileeg oli Liivimaa aadlile paljulubav algus, tagades nende õigusliku ja majandusliku võimu maavalduste ja talupoegade üle. Oluline oli mõisate andmine pärusvaldusse allodiaalõiguse alusel, mis tähendas pärimisõigust mõlemas liinis viienda sugulusastmeni. Samuti võis maavaldusi vabalt võõrandada. Liivimaal pidi kehtima jääma evangeelne usk, saksa õigus- ja haldussüsteem koos indigenaadiõigusega (ametikohtade täitmine kohalikku päritolu saksa inimestega). Et Sigismund Augusti eesmärk oli ordumeistri ja peapiiskopi valduses oleva Liivimaa kiire liitmine, olid allutamistingimused uutele alamatele igati soodsad. Õige pea otsustas kuningas oma laialdasi lubadusi revideerida. Esimesed muudatused uue provintsi valitsemises tehti 1566. ja 1569. aastal. Liivimaa liideti tihedamalt esmalt Leedu, seejärel kogu Rzeczpospolita koosseisu. Võimalik, et muudatustega oleks jätkatud, kuid 1570. aastatel sattus Poola-Leedu riik sisekriisi, mis lõppes Stephan Báthory valimisega kuningaks 1576. aastal. Pärast Jam Zapolski relvarahu sõlmimist Venemaaga ja Liivimaa (taas)liitmist Rzeczpospolita võimu alla 15. jaanuaril 1582, asus kuningas revideerima Sigismund Augusti privileegi sisu; õieti ta ei tunnistanud privileegi olemasolu, sest see oli tee peal ees tema plaanil luua Liivimaast ulatuslik riigimaavaldus, mille abil pidada ülal provintsis paiknevat sõjaväge ja tasustada kõrgeid riigiametnikke. Liivimaa sai valitsemise uued põhialused – *Constitutiones Livoniae*. Hiljem lisanduvad *Ordinatio Livoniae prima, secunda ja tertia* (Liivimaa esimene, teine ja kolmas korraldus).

Tarveli käsitlust lugedes jääb igati mulje, et ta hindab Stephan Báthory seljapööramist 1561. aasta Sigismund Augusti privileegi põhimõtetele eesti ja läti talurahva edasist käekäiku silmas pidades positiivseks. Riikliku maavalduse loomisega astus riigivõim talupoegade ja aadli vahele, kusjuures riik majandas oma valdusi heaperemehelikumalt ja suhtus talupoegadesse eramõisatest leebemalt. Viimane ilmneb

⁵ Enn Tarvel on oma raamatus läbivalt kasutanud poolapäraseid nimekujusid, nagu Zygmunt II August, Stefan Batory või Katarzyna Jagellonica.

Liivimaa kroonutalupoegade koormiste võrdlusest nii eramõisates kui ka Rootsile kuulunud Põhja-Eesti ja Taani võimu all olnud Saaremaa kroonumaavaldustes elanud saatusekaaslaste koormistega. Võrdluse toomine Lõuna-Eesti ja Põhja-Eesti talupoegade olude vahel on väga teretulnud. Millegipärast teeb Tarvel seejuures põhitekstist väikese sõnastusliku kõrvalekalde ja väidab, et Eestimaa rüütelkond käsitas end inkorporeerituna Rootsi riiki (lk 223). Nii see kindlasti ei olnud.

Tarvel lahkab põhjalikult Lõuna-Eesti talupoegade erinevatele sotsiaalsetele gruppidele peale pandud koormisi, mille juures on oluline küsimus, kuidas talupojad ennast, oma loomi ja töövahendeid mõisa- ja talutööde vahel jagades ära klaarisid ehk ellu jäid ning millise osa oma töö tulemustest nad riigile (*resp.* mõisale) ära pidid andma. Ehkki Tarvel rõhutab, et „illustratiivsed piirarvud on väga ligikaudsed ning suures osas meelevaldsed“, jõuab ta järeldusele, et loonusandamite ja rahamaksudena tuli talumajapidamisest ära anda umbes veerand kuni kolmandik tuludest, mõnikord rohkemgi. Rahas makstu osa kõikus 10–25% piires. Teoorjuseks anti mõisa 30–40% loomtööjõust koos vajalike inimestega. Enne 1600. aastal puhkenud Rootsi-Poola sõda kehtinud koormised arvestasid autori hinnangul enam talupoegade kandevõimega. Sõda aga muutis Poola majanduspoliitikat, mille sihiks oli võimalikult suurte sõjaväeüksuste ülalpidamine talurahva arvel (lk 191–193). Kindlasti halvendas talupoegade olukorda ka Stephan Báthory läänistamispoliitika, millega osa riigi maad anti taas erakätesse. Sama poliitikat jätkas 1587. aastal troonile tõusnud Zygmunt III. Samuti oli Poola võimu all elanud riigitalupoegade õiguslik seisund soodsam era- ehk aadlitalupoegade omast. Riigitalupoegadel oli õigus talu pärida ning oma vallasvara kasutada ja käsutada. Eratalupoegadel riigi kaitse puudus ja nad olid allutatud aadli omavolile. Liivimaa aadli taotlused talurahva suhtes kajastuvad David Hilcheni maaõiguse visandis (1599), mis fikseeris eesti ja läti talupoegade pärisorjusliku seisundi, likvideeris nende omandiõiguse ja seadis nad aadli kohtuvõimu alla. Kuigi Hilcheni projekt ei saanud kuningavõimu kinnitust, on seda dokumenti õigusemõistmisel kasutatud.

Poola võimu all olnud Liivimaa linnade majanduslikus seisundis ei näe Tarvel midagi positiivset. Vaatamata kuningavõimu püüdlustele Tartu ja Pärnu privileege kinnitades nende kaubandussuhtlust naaberaladega taastada, majanduslikku kandevõimet laiendada ja elanikkonda suurendada, jäid tulemused tagasihoidlikuks; seda esmajoones Tartu puhul. Liivimaad räsitud sõdade tõttu oli Emajõe linna majanduslik baas hävinud. Hoolimata administratiivsetest meetmetest – tollivaba kauplemise õigus, välismaalaste omavahelise kauplemise keeld, aastalaatade sisseseadmine, laokohaõiguse andmine jpm – ei taastunud Tartu hansaaegne transiitkaubandus Vene tagamaaga. Linn kiratses. Tartu kaubanduse hääbumisele aitas kaasa alternatiivse Riia-Vastseliina-Pihkva kaubatee kasutamine. Pärnu puhul märgib Tarvel sealtkaudu välja veetud metsamaterjali – laevamastid, lauad, ehitusmaterjal (lk 135). Siinkohal oodanuks viidet, millisele allikale autor metsakaubandusest kirjutades tugineb.

Eesti kultuuriloo seisukohalt tuleb hinnata Tarveli poolaage Liivimaa kirikuelu käsitlust, mille üheks aspektiks oli jesuiitide tegevus hõivatud provintsis. Nii kirjeldatakse autor suure põhjalikkusega rekatoliseerimisprotsessi Liivimaal, uue katoliku

piiskopkonna sisseseadmist keskusega Võnnus, annab põhjaliku ülevaate jesuiitide misjonikäikudest talurahva juurde, usukonfliktidest katoliiklaste ning protestantide vahel, Tartus gümnaasiumi ja tõlkide seminari sisseseadmisest, samuti eestikeelsest katoliiklikest tekstidest ning raamatutest. Ometi hindab Tarvel jesuiitide panuse Eesti kultuuri- ja kooliajaloos ning trükisõna arengus tagasihoidlikuks (lk 274, 277). Seda seisukohta julgeks pidada autori subjektiivseks arvamuseks, millega on raske nõustuda. Samas oli Tarvel veendunud ateist ja protestantlikus pahatahtlikkuses katoliiklaste vastu teda süüdistada ei saa. Mõningane segadus tekib jesuiitide arvus, kes 19. märtsil 1583 Tartusse saabusid. Kord mainib Tarvel kaheksat saksakeelset jesuiiti (lk 256), teisel nelja jesuiidipreestrit ja kaht ilmikvenda (lk 269).⁶ Otto Schenkingiga seoses õiendaks ära väikese kahetimõistmise. Nimelt ei saanud Schenking olla Võnnu piiskop 1637. aastani, kuna ta lahkus Liivimaalt 1625. aastal ja elas seejärel Sulejówi kloostri. Küll võis ta pärast Liivimaa vallutamist rootslaste poolt elu lõpuni 1637. aastal kanda piiskopi aunimetust. Tarvel viitab ka ise Poola võimude poliitikale, mille kohaselt määrati pärast Altmargi relvarahu 1629. aastal fiktiivselt Liivimaale ametnikke ja tehti läänistusi. Alles Oliwa rahu (1660) likvideeris vormiliselt Poola pretensioonid Liivimaa suhtes (lk 90).

Enn Tarveli kirjutamisstiil on äärmiselt nauditav; tema sulg on terav. Samas ei hoidu Tarvel hinnangute andmisest ja nii mõnigi kord jääb mulje, nagu oleks ta ise kirjeldatavate sündmuste juures viibinud. Ainult mõni näide. Nii lohutas suurskantsler Jan Zamoyski 1582. aastal Varssavi seimile saabunud Liivimaa aadlit „naerusui“ (lk 78) ning protestantlikud trükikojad trükkisid „ilma südametunnistuse häireteta“ jesuiitide trükiseid (lk 276). Selliseid konstrueeritud olukirjeldusi on teisigi. Võib-olla natuke liiga detailselt on autor vastavates peatükkides tutvustanud Poola-Leedu emamaa talupoegade õiguslikku asendit ja kiriklikke olusid. Samas võimaldab ülevaatlilik taust paremini mõista Lõuna-Eesti olusid.

Kahtlemata ei ole Tarveli postuumselt ilmunud raamat bestseller, vaid see on mõeldud esmajoones ajaloolastele. Teadusliku külje kõrval saab raamatut hinnata ka pedagoogilises plaanis kõikehõlmava kõrgkooliõpikuna. Tarveli monograafia ei ole samas uudisteos, kuna tema seisukohad on varem ilmunud. Küll tuleb hinnata fakti, et Tarvel jõudis oma elutöö valdavas osas kokku võtta. Tahaks veel kiidusõnu öelda raamatu sisulisele toimetajale Marten Seppelile. Tema asjatundlik järelsõna aitab Enn Tarveli Poola-teemalist loomingut paremini haarata. Ja kõige lõpuks võiks veidi kiuslikult tulla kontrafaktilise ajaloo valdkonda ja küsida: mis oleks Lõuna-Eestist saanud, kui Poola võim oleks seal püsima jäänud? Kas selle saatus oleks olnud Latgate (Poola-Liivimaa) sarnane?

⁶ Eduard Kurtz nimetab viit preestrit ja kaht ilmikvenda: E. Kurtz. Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583–1614: lateinischer Text mit deutscher Übersetzung. Riga: Gulbis, 1925, lk 13. Vello Helki järgi saabus Tartusse neli preestrit ja kaks ilmikvenda: V. Helk. Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense: Odense University Press, 1977, lk 24.